

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

3. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM
2015

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Főszerkesztő: FRISNYÁK SÁNDOR

Szerkesztő: KÓKAI SÁNDOR

Tanácsadó és Lektorai Testület:

BELUSZKY PÁL tudományos tanácsadó (Budapest), BERÉNYI ISTVÁN ny. egyetemi tanár (Piliscsaba), CSÜLLÖG GÁBOR egyetemi adjunktus (Budapest), DÖVÉNYI ZOLTÁN egyetemi tanár (Pécs), GULYÁS LÁSZLÓ egyetemi docens (Szeged), HAJDÚ ZOLTÁN tudományos tanácsadó (Pécs), LENNER TIBOR főiskolai docens (Szombathely), PAP NORBERT tanszékvezető egyetemi docens (Pécs), SÜLI-ZAKAR ISTVÁN egyetemi tanár (Debrecen), VIGA GYULA egyetemi tanár (Miskolc)

Címkép: Török kori kút Zsámbékon

Technikai szerkesztő:

TÓTH ZOLTÁN (toth.zoltan@nyf.hu)

Szerkesztőség:

4401 Nyíregyháza, Sóstói u 31/b. Telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:

Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete

Felelős kiadó:

KÓKAI SÁNDOR intézetigazgató egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

A folyóirat kiadását a Nyíregyházi Főiskola Tudományos Tanácsa támogatja

A folyóirat az Interneten is elérhető:

http://zeus.nyf.hu/~foldrajz/torteneti_foldrajzi_kozlemenyek3.pdf

Nyíregyháza, 2015

Nyomdai munkák: Tóth Nyomdaipari és Kereskedelmi Kft

Felelős vezető: **Tóth Csaba** ügyvezető igazgató

A TÁRSADALMI MUNKAMEGOSZTÁS ÉS A TELEPÜLÉSHIRARCHIA SZINTJEI MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN

SZULOVSKY JÁNOS¹

Diversification of crafts and trades and the levels of settlement-hierarchy in Hungary in the last decades of the 19th century

This study is based on a database that enumerates the independent industrial and commercial entrepreneurs (by occupation and name) for all settlements in Hungary from 1892. This inventory reflects the changes in traditional forms of livelihood and folk culture in a period, when the economic and social structure of the country has come to a turning point. As a historian-ethnographer I am especially interested in the transformation of rural society: the industrialization level of urban and rural settlements (supposing that it reflects the differentiation and the urbanization level of a society) was assessed by the number and diversity of occupations. The reconstruction of the settlement-hierarchy was based solely on this criterion. The original hypothesis, that there is a remarkable difference between the towns and villages based on the diversity of industrial and commercial occupations proved to be flawed: the distribution recalled to the curve of the power function, and there was no break observable on the distribution curve that could divide the set to towns and villages. Based on the latest researches it became clear, that power function tends to indicate a transition from unstructured phenomena to established structures, thus can be considered as an indicator of self-organizing processes.

Since there was no break observable on the distribution curve that could divide the set to towns and villages, an artificial distinction was made: settlements over 50 different industrial occupations were classified as functional towns (278). This number was similar to the calculation of Beluszky (222) for the year 1900. The upper levels of the two ranking scales are almost identical (see Appendix), however the rank numbers may differ remarkably (table 1). More than 350 occupation types were identified in 12500 rural settlements, but only 19 occupations were abundant in more than 10% of settlements, and only 50 occupations were abundant in 2% of settlements (table 6). The rural settlements were classified into 5 groups (table 7): these were not forming a pyramid based on their frequency values, but rather a rhombus. 546 settlements constituted the upper level (4.36% of villages), with more than 26 (up to 50) different occupations. The average population number of this group ranged up to 3550 persons comprising 16% of rural population, and 31% of rural entrepreneurs (out of the total 204 500). The next level with 10-25 different occupations included one-fifth of the rural settlements with one-third of rural population and 40% of independent rural entrepreneurs. Average population number reached 1600. 40% of settlements was grouped into the third category with 4-10 different occupations (industrial or commercial). One-third of the rural

¹ MTA BTK Történettudományi Intézet

population was living in settlements of this kind comprising 25% of independent entrepreneurs and averagely 756 inhabitants. The fourth group consisted of 30% of settlements (3615) characterized by 1 to 3 occupation types including 15% of villagers and 4.5% of rural entrepreneurs (7306). The average population number remained under 500. In this group 30% of the entrepreneurs was innkeeper, followed by smiths (12.6%), millers, grocers-chandlers and shoemakers. The lowest level of settlement-hierarchy was characterized by the lack of entrepreneurs. 773 villages (6%) were assigned to this group with 0.25 million inhabitants (2 % of rural population), with an average of 322 villagers.

Jelen dolgozat nem a téma-, hanem a *forrásválasztás* jegyében készült.² Még egyetemistaként került a kezembe a könyvészeti ritkaságnak számító Jekelfalussy József-féle Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke, amely 1892-ből szakmanként közreadja a települések ABC-rendje szerint az önálló vállalkozók nevét (a nagyobb városok esetében az utcanevet és házszámot is).³ E korpusz – amelynek az anyagát az 1890. évi népszámláláskor gyűjtötték, s kiegészítették a publikálásig történt fontosabb változásokkal – lehetőséget kínál arra is, hogy a történeti valóságnak mindez ideig a kutatók számára kevésbé megfoghatónak tűnő vetületeit megragadhatassuk. E reprezentatív adatfelvétel alapján ugyanis kitűnik, hogy az egyes foglalkozások gyakran feltűnően nagy aránybeli eltérésekkel voltak jelen a történeti Magyarország különböző pontjain.⁴ Vajon mi van a számok mögött? Egyes helyeken miért található meg egy adott szakma, másik helyen pedig miért nincs? Milyen tényezők okozzák az egyes foglalkozások iránt megnyilvánuló fizetőképes keresletet, illetve annak hiányát, az egyes mesterségek nyújtotta szolgáltatások iránti igény, illetve tágabban: az *igényvilág* területi különbségeit? E páratlan forrás jelentőségét növeli, hogy éppen akkor keletkezett, amikor számos téren fordulópontra történt az ország társadalmában és gazdaságában, s ezen belül az ún. népi kultúrában és a hagyományos gazdálkodásban.⁵ Történész-etnográfusként különösen érdekel a falusi társadalom korabeli állapota. De mi alapján különítem el a kor településállományát városokra és falvakra?

Ismeretes, a település- vagy városhierarchia kutatása terén alkalmazott módszereknek két alaptípusa alakult ki:

- 1.) Olyan mutatórendszereket állítanak össze, amelyek számba veszik az egyes központi funkciójú intézmények létét vagy hiányát, ezek mennyiségi jellemzőit, s voltaképpen *leltárt készítenek a városi funkciókról*.

² Erről bővebben Szulovszky 2000a: 540-543.

³ E forrás ismertetése: Szulovszky 2000a: 536-540.

⁴ Ld. pl. Szulovszky 2000b, 2001.

⁵ Szulovszky 2010.

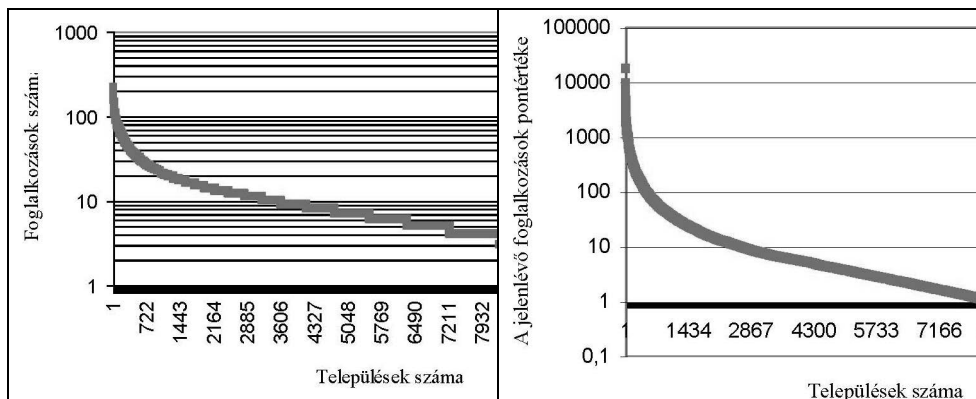
- 2.) *Deduktív* módszerrel a városiasodás valamely követelményén méri le a város hierarchikus szintjét, vagy pedig valamely ágazatban (pl. belkereskedelem) kimutatható hierarchikus tagolódást általánosítják a városi funkciók egészére.⁶

A feldolgozás során tudatosan nem akartam más forrást bevonni. Az általam követett út a deduktív megközelítések közé tartozik. Szándékom az volt, hogy a településhierarchiát szigorúan az anyag belső logikája, a foglalkozásszerkezet differenciáltsága alapján tárjam fel. Lemondtam arról is, hogy az iparforgalmi szférán túl (a Jekelfalussy-féle címtár alapján véve erről közli információinak zömét) megkíséreljem más foglalkozási ágak adatait is beemelni. Azért döntöttem így, mivel csak ily módon szolgálhat a feldolgozásom kontroll gyanánt a többi megközelítés számára. Tudvalévő, hogy sok esetben nagy lobbiharcok eredményeként dőlt el az, hogy a különböző központi-hely funkciók sorába tartozó intézmények végül melyik településre kerültek. Tehát egy ilyen intézmény (gimnázium, egyetem, számvevőszék, bíróság, erdőhivatal stb.) megléte nem feltétlenül azt jelzi, hogy valóban centrális helyről van szó, hanem épp így arra is utalhat, hogy az adott település pártfogóinak milyen érdekérvényesítő képessége volt. Mivel ez utóbbi eshetőség felfejtése nem könnyű feladat, erről a kutatás többnyire le is szokott mondani. Tanulmányom adatai tehát többek között abban is segíthetnek, hogy jobban kirajzolódhasson majd a településeknek az a köre, amelyek nem politikai döntéseknek, hanem valós helyzeti energiájuknak köszönhetik intézményeiket.

Volt egy munkahipotézisem, amely azt tételezte: ha elkészítem a települések rangsorát aszerint, hogy összesen hányféle szakma található meg bennük, élesen el fog különülni a városok és a falvak halmaza. Ezt egyáltalán nem igazolta a kapott eredmény (*ld. 1. ábra*). A hisztogram más meglepetéssel is járt. Az eloszlás görbéje a *hatványfüggvényekére* emlékeztetett. Elkészítettem a megoszlási diagramot úgy is, hogy nem pusztán a szakmák számát vettem figyelembe, hanem azok gyakoriságát, s az egyes településeken való koncentrációját.⁷ Az eredményül kapott görbe hasonló volt (*2. ábra*).

⁶ Beluszky 1973a: 462.

⁷ A település pontértékének kiszámítása a következő módon történik. Először kiszámoljuk, a települések hány százalékán fordul elő az adott foglalkozás. Mivel a ritkábbnak nagyobb kell legyen az értéke, ezért ennek az eredménynek az ezres reciprokát vesszük, majd megszorozzuk az adott foglalkozás művelőinek a településen lévő számával. E számítást elvégezzük a településen található összes szakmára, s az eredményeket összeadjuk.

1. ábra A magyarországi településeken lévő foglalkozások száma 1892-ben

2. ábra Magyarországi településeinek pontértékeinek a megoszlása 1892-ben

Az elmúlt évtizedek kutatásainak tanúsága szerint a hatványfüggvények ritkán jelennek meg olyan rendszerekben, amelyeket teljesen a véletlen irányít. A fizikusok már régen felismerték, hogy a hatványfüggvények az esetek többségében *a rendezetlenségből a rend felé történő átmenetet* jelzik. A nyolcvanas-kilencvenes években aztán egy sor tudományág művelői is felfigyeltek erre. Amikor *önszerveződés uralta folyamatokat* vizsgáltak a kutatók – legyenek azok fizikusok, matematikusok, biológusok, ökológusok, anyagtudományi kutatók vagy közgazdászok –, akkor hatványfüggvényekkel és az univerzalitással találták szembe magukat.⁸ E felismerések tudatosításában fontos szerepet játszott Barabási Albert-László, a komplex hálózatok avatott kutatója, akinek e problémával foglalkozó műveit számos nyelvre lefordították. Ahogy Barabási hangsúlyozza, „az a tény, hogy a világháló, Hollywood [színészeinek filmkapcsolódásai], a kutatók [szakirodalmi hivatkozásai], a sejt és sok más komplex rendszer mindegyike hatványfüggvény szerint viselkedik, lehetővé tette számunkra, hogy Pareto kifejezését felhasználjuk, és először állítsuk azt, hogy a komplex hálózatok mögött valószínűleg léteznek törvények”.⁹

A hatványfüggvények az önszerveződés és a rend jelei.¹⁰ Éppen ezért, ha ezt tapasztaljuk akár a településeken meglévő szakmák számának, akár a településeken jelenlévő iparúzők pontértékének az eloszlását vizsgálva, felveti azt a gondolatot, hogy a további kutatásaink során érdemes hisztogramokat készítve erre is tekintettel lenni. Bár most még meglehetősen elképesztő felvetésnek tűnhet, de mindenképpen érdemes lenne a végére járni, hogy alkalmazhatóak-e, és ha igen, hogyan és mennyiben az egykori társadalom és településhálózat leírására a hatványfüggvények? Adatbázisunk e szempontú következetes vizs-

⁸ Barabási 2003: 110.

⁹ Barabási 2003: 103.

¹⁰ Barabási 2003: 110.

gálata túlfeszítené e dolgozat kereteit. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a továbbiakban teljesen lemondunk a gyakorisági eloszlások ábrázolásáról.

A városállomány

Mint láttuk, nincs a településeken meglévő szakmák száma eloszlásának görbéjén törés, amely alapján magabiztosan kijelenthetnénk, hogy ettől felfelé van a városok, lefelé pedig a falvak halmaza. Ahogy a különféle kategorizálási kísérleteknél nem egyszer megtörténik, ilyenkor az ember kénytelen a kutatói tapasztalatára hagyatkozva döntést hozni. Így a szerint osztottam a korabeli településállományt két csoportba, hogy *ahol 50-nél több szakma fordul elő, azt városnak tekintettem, ahol pedig kevesebb található, azt a falvak közé soroltam.* (Természetesen e kategóriák nem jogi, hanem kutatási szempontunk alapján funkcionális természetűek.) Mivel az így kapott városállomány települései számának (278) nagyságrendje hasonló volt ahhoz, mint amelyet a központi helyeket leltározó módszerével *Beluszky Pál* az 1900-as évmetszetben kalkulált (222),¹¹ ezért megmaradtam ennél a küszöbszintnél. Ebben megerősített az is, hogy az ő kategóriái szerint városnak minősülő településeknek mintegy 85 százaléka megtalálható volt az általam kijelölt városállományban.

3. ábra. A városállomány: települések, ötvennél több szakmával

Beluszky a városi intézményeket hierarchikus szintjük alapján rangsorolta. Ennek alapját az egyes központi szerepkörű intézményekkel ellátott települések

¹¹ E számok a főváros, Fiume és Horvát-Szlavónország adatai nélkül értendők. Vö. Beluszky 1990a, 1990b: 32-36.

(t_i) és az ország összes településének (T) hányadosa, a „diszperziós érték” képezte ($d = t_i : T$). Ez a mutatószám tette lehetővé a különböző intézmények hierarchikus szintjének az összehasonlítását. A következő lépésként azt vizsgálta meg, hogy az egyes települések milyen mértékben részesednek a különböző hierarchikus szintekbe sorolt intézményekből. Ha egy város valamely hierarchikus szintbe sorolt intézmények legalább 75,1%-ával rendelkezett, akkor e hierarchikus szinten *teljes értékű*, ha 50,1-75 %-ával, akkor a *hiányos*, ha 25,1-50%-ával, akkor pedig a *részleges* központok közé sorolta. A hierarchikus szinteket tapasztalati úton határozta meg.

Mielőtt az ő módszerével konstruált városhierarchiával összevetnénk a településeknek általunk városoknak minősített halmazát (*ld. Függelék*), szükséges két megjegyzést tenni. A településhierarchia felső szintjeinek, a városállomány vizsgálata során – Beluszkyhoz és más szerzőkhöz hasonlóan – nem foglalkozunk a sajátosságai folytán minden szempontból messze kimagasló Budapest székesfővárossal. Ugyancsak nem vonjuk be a státusza folytán Magyarországhoz tartozó, ám térben távol fekvő, Horvátországba ékelődő Fiumét.

A két rangsor felső szintjei zömmel azonos településekből állnak, bár a sorrend olykor lényegesen különbözik (*1. táblázat*). Legkisebb az eltérés a piramis csúcsa közelében. A szakmák száma szerinti hierarchia élén álló Pozsony szempontunk alapján jelentősen, 9 hellyel megelőzi a Beluszky-rangsor szerinti első helyezettet, Kolozsvárt. A foglalkozás-szerkezet differenciáltsága alapján Arad 8 hellyel lépett előre, míg Pécs ugyanennyit esett vissza. Szeged mindkét listán biztosan áll a dobogó harmadik fokán. Brassó pozíciója öt hellyel javult, ezzel szemben Kassa a negyedik helyről a kilencedikre került. Az élboly városának pozíciói nem módosultak számottevően. Annál nagyobb emelkedések, illetve süllyedések színezik át a mezőny többi részét. A legnagyobb rangsorbeli ugrás főváros árnyékában lévő Újpesté: a 105. helyről került a 17-re. Ugyancsak számottevően javult a helye több délföldi településnek: Újvidéknek (+38), Szabadkának (+32), Bajának (+50), Versecnek (+38), Hódmezővásárhelynek (+49). Ezekhez hasonló kimagasló pozíciójavulás jellemzi Nagyszombatot (+46) és Gyöngyöst (+47) is. Figyelemre méltó, hogy a szakmák száma szerinti rangsorban kevésbé drámaiak a pozícióvesztések, a Beluszky rangsorához viszonyított visszaesések. Ez nem véletlen, ugyanis a jelenlévő szakmák nagyságrendje a település társadalmának egyfajta belső modernizációs szintjét jelzi, s egy ezen alapuló rangsort alapvetően nem befolyásolnak olyan külső hatalmi tényezők, mint amilyenek egy-egy intézmény telepítése kapcsán megnyilvánulnak. Ezenkívül az is az általam szorgalmazott megközelítés létjogosultságát húzza alá, hogy míg a foglalkozás-szerkezet differenciáltsága alapján készített rangsornál először csak a 118. helyezettnél fordul elő az, hogy nem található a másik ranglistán, addig a Beluszky-féle hierarchia első száz helyezettje között már négy olyan akad, amelyik nem szerepel az én város-listámon (Csíkszereda, Dicsőszentmárton, Zimony és Alsókubin). Ráadásul ezek a Beluszky-rangsornak nem is a sereghajtói között találhatóak, hanem a 46–77 közötti helyeken.

1. táblázat A városállomány élmezőnye – két megközelítésben

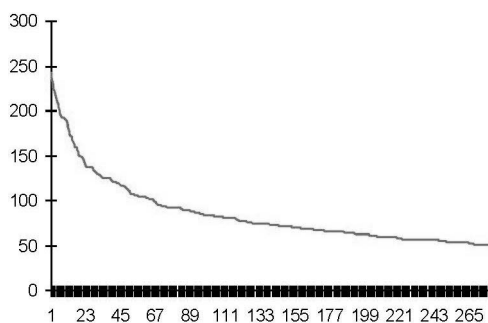
Beluszky Pál kategóriái	A városok Beluszky-féle rangsora (1900)	A városok szakmák szerinti rangsora (1892)	Számok száma	Különbség Beluszky rangsorához képest
I.1. Teljes értékű regionális centrumok	1.Kolozsvár	1. Pozsony	243	+1
	2.Pozsony	2. Arad	230	+8
	3.Szeged	3. Szeged	223	0
	4.Kassa	4. Temesvár	211	+3
	5.Debrecen	5. Nagyvárad	204	+3
I.2. Részleges regionális centrumok	6.Pécs	6. Debrecen	200	-1
	7.Temesvár	7. Brassó	194	+5
	8.Nagyvárad	8. Kassa	192	-4
	9.Arad	9. Sopron	192	+4
		10. Kolozsvár	190	-9
II.1. Teljes értékű fejlett megyeszékhelyek	11.Székesfehérvár	11. Győr	185	+3
	12.Brassó	12. Miskolc	177	-2
	13.Sopron	13. Nagyszeben	172	+2
	14.Győr	14. Pécs	171	-8
	15.Nagyszeben	15. Szabadka	160	+32
	16.Szombathely	16. Újvidék	159	+38
	17.Máramaros-Sziget	17. Újpest	159	+88
		18. Székesfehérvár	153	-7
II.2. Részleges fejlett megyeszékhelyek	19.Nagy-Becskerek	19. Baja	149	+50
	20.Zombor	20. Kecskemét	149	+35
	21.Marosvásárhely	21. Szombathely	145	-5
	22.Nyitra	22. Zombor	141	-2
	23.Eger	23. Eger	137	0
	24.Besztercebánya	24. Veszprém	137	+3
	25.Sátoraljaújhely	25. Marosvásárhely	137	-4
		26. Versecz	137	+38
III.1. Teljes értékű megyeszékhely-szintű városok	27.Veszprém	27. Vác	134	+43
	28.Kaposvár	28. Szatmárnémeti	133	-10
	29.Eperjes	29. Nagy-Becskerek	132	-10
	30.Déva	30. Nyitra	130	-8
	31.Balassagyarmat	31. Nyíregyháza	129	+7
	32.Ungvár	32. Hódmezővásárhely	127	+49
	33.Dés	33. Ungvár	126	-1
	34.Nagyenyed	34. Nagyszombat	126	+46
	35.Komárom	35. Nagykanizsa	126	+20
	36.Zalaegerszeg	36. Gyöngyös	126	+47
	37.Trencsén	37. Pancsova	125	+19
	38.Nyíregyháza	38. Pápa	125	+33
	39.Besztercze	39. Békéscsaba	122	+42
	40.Beregszász	40. Máramaros-Sziget	121	-23
	41.Zilah	41. Makó	121	+21
	42.Székeljudvarhely	42. Besztercebánya	120	-18
	43.Szeksárd	43. Szolnok	119	+5
	44.Torda	44. Eperjes	118	-15
	45.Rimaszombat	45. Lugos	117	-19
	46.Csikszereda	46. Kaposvár	116	-18
	47.Szabadka	47. Komárom	116	-12
	48.Szolnok	48. Besztercze	113	-9
	49.Esztergom	49. Sátoraljaújhely	112	-24
III.2. Részleges megyeszékhely-szintű városok	50.Gyula	50. Nagykároly	112	+1
	51.Nagykároly	51. Cegléd	107	+55
	52.Lőcse	52. Orosháza	107	+58
	53.Kecskemét	53. Munkács	106	+7
	54.Újvidék	54. Érsekújvár	106	+30
	55.Nagykanizsa	55. Gyula	106	-5
	56.Pancsova	56. Mohács	105	+36
	57.Segesvár	57. Szarvas	105	+43
	58.Sepsiszentgyörgy	58. Gyulafehérvár	104	+1
	59.Gyulafehérvár	59. Szentes	104	+22
	60.Munkács	60. Zenta	104	+18
	61.Fehértemplom	61. Esztergom	103	-12
	62.Losonc	62. Nagykikinda	103	+6

Nézzük meg most közelebbről a városállomány szerkezetét. Ha a szakmák szóródását 51-től 250-ig nyolc egyenlő szakaszra osztjuk, a különböző kategóriákba tartozó települések megoszlása hatványfüggvényt sejtet (2. táblázat).

2. táblázat A városokban lévő szakmák számának a megoszlása

Szakmák száma	226-250	201-225	176-200	151-175	126-150	101-125	76-100	51-75
Települések száma	2	3	7	6	18	29	62	151

A finomabb bontású hisztogram igazolja a hatványfüggvény létét (4. ábra). Görbéje néhány kisebb bizonytalan kilengés után egyenletes csökkenéssel tart lefelé.

4. ábra A városokban lévő szakmák számának a megoszlása

Amint az az 1. térképről is kitűnik, a városállomány térbeli eloszlása meglehetősen egyenlőtlen (3. táblázat). A városokkal a legsűrűbben teletűzdelt terület az Alföld, különösen a Duna-Tisza köze volt. Az élen 20-20 várost felmutató Bács-Bodrog és Pest-Pilis-Solt-Kiskun kiegészül Békés és Jász-Nagykun-Szolnok megyék foltjával (10-10 város), amelyet tovább gazdagítanak Temes és Torontál területei (9-9 város). Ha azt is tekintetbe vesszük, hogy a városok a megye településeinek mekkora hányadát jelentik, Békés mellett Csongrád és Hajdú megye magaslik ki. A városok magas arányszámát az Alföldön a települések magas átlagos lélekszáma (ld.: óriásfalvak) magyarázza. A nagyobb népesség pedig azzal jár, hogy egy bizonyos népesség-küszöb meghaladása lehetővé teszi az egyébként ritkábban előforduló foglalkozások művelői számára is a megélhetést (5. ábra).

3. táblázat. A városok megoszlása megyénként

Megye	Városok a megyében		Megye	Városok a megyében		Megye	Városok a megyében	
	szám	%		szám	%		szám	%
Bács-Bodrog	20	14,71	Nógrád	4	1,43	Háromszék	2	1,74
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	20	9,09	Szatmár	4	1,29	Hont	2	1,06
Nyitra	12	2,71	Szepes	4	1,73	Hunyad	2	0,46
Békés	10	32,26	Trencsén	4	1,00	Kolozs	2	0,84
Jász-Nagykun-Szolnok	10	17,54	Veszprém	4	2,09	Liptó	2	1,65
Pozsony	10	3,29	Abaúj-Torna	3	1,12	Máramaros	2	1,20
Bihar	9	1,80	Alsó-Fehér	3	1,65	Maros-Torda	2	0,96
Temes	9	3,95	Arad	3	1,34	Nagy-Küküllő	2	1,59
Torontál	9	4,04	Bars	3	1,38	Szeben	2	2,22
Vas	9	1,44	Borsod	3	1,66	Szolnok-Doboka	2	0,62
Tolna	8	6,25	Csanád	3	9,09	Ugocsa	2	2,82
Zala	8	1,35	Fejér	3	2,70	Beszterce-Naszód	1	0,98
Somogy	7	2,21	Gömör és Kis-Hont	3	1,06	Brassó	1	4,00
Zemplén	7	1,53	Moson	3	4,92	Csik	1	1,47
Heves	6	5,13	Sáros	3	0,77	Fogarás	1	1,15
Csongrád	5	26,32	Szabolcs	3	2,17	Kis-Küküllő	1	0,85
Hajdú	5	22,73	Szilágy	3	1,24	Torda-Aranyos	1	0,70
Krassó-Szörény	5	1,38	Zólyom	3	2,21	Túróc	1	1,04
Sopron	5	2,08	Bereg	2	0,80	Udvarhely	1	0,71
Baranya	4	1,10	Esztergom	2	3,70	Ung	1	0,47
Komárom	4	4,04	Győr	2	2,20	Árva	0	0,00

Északnyugat-Magyarországon is van egy városokkal jobban ellátott térség: Pozsony és Nyitra megyékben 10, illetve 12 város található. Itt a városok aránya három százalék körül mozog, de a felvidéki megyék viszonylatában ez a mutató is kiemelkedő. A városokkal leggyéribben ellátott terület Erdély, mind a mennyiségét, mind az arányát tekintve.

Szükséges itt kitérnünk arra, hogy dolgozatunkban pontosan mely megyékre gondolunk, ha az egyébként ismert nagytájneveket (Alföld, Dunántúl, Erdély, Felvidék) használjuk. Mivel a közigazgatási beosztás nem mindig igazodik pontosan a nagy tájegységek határaihoz, ezért a szakirodalomban több megoldási javaslat is van e nehézség feloldására. A magam részéről a Csató Tamás által kidolgozottat követem.¹² Ez ugyan néhány ponton eltér a hagyományos törté-

¹² Vö.: Csató é.n. 15., 139-141.: Alföld: Arad, Bács-Bodrog, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Szabolcs, Szatmár, Temes, Torontál. Dunántúl: Baranya, Esztergom, Fejér, Győr, Komárom, Moson, Somogy, Sopron, Tolna, Vas, Veszprém, Zala. Erdély: Alsó-Fehér, Beszterce-Naszód, Brassó, Csík, Fogarás, Háromszék, Hunyad, Kis-Küküllő, Kolozs, Krassó-Szörény, Maros-Torda, Nagy-Küküllő, Szeben, Szilágy,

nelmi hovatartozástól, ám meglehetősen jól tükrözi a tájféldrajzi sajátosságokat. Az ehhez való igazodást eredményeink összehasonlításának lehetősége és szükségessége is diktálja. (Csató beosztásától csupán abban térek el, hogy Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyéből kiemeltem Budapest székesfővárost.)

5. ábra Magyarország városhálózata 1890-ben: a jogi értelemben vett városok és 5000 lakosnál népesebb községek (Forrás: Kovács Endre – Katus László szerk.: Magyarország története 1848-1890. 6/2. k. Budapest, 1979. 1141.)

Miközben 1890-ben a magyarországi nagytájak népességének százalékos megoszlásához viszonyítva a területi arányaik között az eltérés meglehetősen csekély volt, addig a városok megoszlását tekintve már lényeges különbségek mutatkoznak (4. táblázat). A legkirívóbb, hogy az ország területének 31%-át kitevő, s a népesség több mint egyharmadának otthont adó Alföldön a városok 38,5%-át találjuk. Számottevőnek tűnnek a település-földrajzi meghatározottságok, illetve a népességkoncentráció hatása. Nem meglepő tehát, hogy a városok nagytájkankénti megoszlása is meglehetősen aránytalan. Azaz: itt kétszer annyi a városok száma, mint amennyi települései számával arányos lenne. Míg a Dunántúl és a Felvidék esetében közel azonos a kettő aránya, addig az Alföld jelentősen felül-, Erdély pedig különösen alulreprezentált.

Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Udvarhely. Felvidék: Abaúj-Torna, Árva, Bars, Bereg, Borsod, Gömör-Kishont, Heves, Hont, Liptó, Máramaros, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Sáros, Szepes, Trencsén, Turóc, Ugocsa, Ung, Zemplén, Zólyom.

4. táblázat Az ország népességének, területének és városainak nagytáji megoszlása 1890-ben

	Népesség		Terület		Városok	
	<i>száma</i>	<i>aránya</i>	<i>km²</i>	<i>aránya</i>	<i>száma</i>	<i>aránya</i>
Alföld	5063831	34,59	86446,62	30,93	107	38,5
Dunántúl	2832244	19,34	44583,64	15,95	59	21,2
Erdély	2850018	19,47	69100,01	24,72	32	11,5
Felvidék	3895363	26,61	79346,93	28,39	80	28,8

A székesfőváros adatait nem számítva a városállomány 278 településén – ahol az ország népességének 17 százaléka élt – talált megélhetést az ország 347 ezer önálló vállalkozójának 41%-a: 142 és félezer iparúzó. De mitől város a város, azon túlmenően, hogy legalább ötvennél több iparforgalmi szakmának ad otthont? E településeken mintegy 490 féle foglalkozás fordult elő. Azonban nyolcvanat éppen csak meghaladta azok száma, amelyek megtalálhatóak a városoknak legalább a 40 százalékában (*ld.: 5. táblázat*). Még ha jelzésszerűen is, de a leggyakoribb szakmák segítségével bepillantást nyerhetünk a korabeli társadalom „életvilágába”.

Négy olyan foglalkozás akad, amelyik kivétel nélkül mindegyik városnak minősített településen jelen volt: az asztalos, a cipész, a férfiszabó és a kovács. Csupán 1-1 helyséből hiányzott a bádogos, a kocsmáros és a mészáros. Ugyancsak szinte mindegyik városban volt a péknek sütődéje, a szatócsnak, a vegyeskereskedőnek, a fűszer- és gyarmatáru, valamint a rőfös- és kézműáru kereskedőnek üzlete, a csizmadiának, a kádárnak és a bognárnak egyaránt megtalálható volt a műhelye, de megélhetést talált a kőműves, az ács és lakatos is. Lehetett borotválkozni vagy haját bodoríttatni a borbély vagy a fodrász Lysoform-illatú üzletében. Vendéglőbe is betérhetett az arra utazó, sőt, többnyire szállodában vagy szolidabb vendégfogadóban is álomra hajthatta a fejét. S természetesen jószerével elmaradhatatlan volt a városi intelligencia egyik sajátos figurája a patikus is. A nagyobb városokban akár két vagy több gyógyszertár is működött. A kéményseprő kormos alakja is megszokott volt, hiszen e települések szinte kivétel nélkül székhelyei voltak legalább egy kéményseprő kerületnek. (Nevezetesebb helyeken a városon több füstfaragó is osztozott.)¹³ A városoknak több mint 90 százalékában hentesüzlet gondoskodott a friss disznóhúsról, s volt elemi erővel működő malom is. Igénybe lehetett venni az órás, a kalapos, a szíjgyártó, a kötélgyártó, a szűcs vagy akár a fakereskedő szolgáltatásait.

¹³ Vö. Szulovszky 1994, 2008.

5. táblázat A városállomány gyakoribb foglalkozásai

	<i>Foglalkozás</i>	<i>Települé- sek száma</i>	<i>%</i>		<i>Foglalkozás</i>	<i>Települé- sek száma</i>	<i>%</i>
1.	Asztalos	278	100	42.	Könyvnyomda	201	72,3
2.	Cipész	278	100	43.	Takács	197	70,9
3.	Férfiszabó	278	100	44.	Lisztkereskedő	194	69,8
4.	Kovács	278	100	45.	Timár	194	69,8
5.	Bádogos	277	99,6	46.	Észtergályos	190	68,3
6.	Kocsmáros	277	99,6	47.	Nyerges	189	68,0
7.	Mészáros	277	99,6	48.	Terménykereskedő	189	68,0
8.	Bognár	276	99,3	49.	Szitaáru- és rostagyártó	182	65,5
9.	Pék	276	99,3	50.	Szappanos és gyertyamártó	180	64,7
10.	Fűszer- és gyarmatáru-ker.	275	98,9	51.	Kárpitos és díszítő	177	63,7
11.	Vegyeskereskedő	275	98,9	52.	Gép- és műlakatos	176	63,3
12.	Lakatos	274	98,6	53.	Szikkvízgyártó és raktár	175	62,9
13.	Borbély és fodrász	273	98,2	54.	Borkereskedő	170	61,2
14.	Gyógyszerész	273	98,2	55.	Gőz- és műmalom	170	61,2
15.	Kőműves	273	98,2	56.	Üveges	165	59,4
16.	Ács	271	97,5	57.	Kelme- és ruhafestő	160	57,6
17.	Vendéglős és szállodás	270	97,1	58.	Rézműves	160	57,6
18.	Csizmadia	269	96,8	59.	Arany- és ezüstműves	156	56,1
19.	Szatócs	269	96,8	60.	Szűrszabó és gubás	156	56,1
20.	Kádár	266	95,7	61.	Üvegkereskedő	156	56,1
21.	Kéményseprő	266	95,7	62.	Divatáru-kereskedő	155	55,8
22.	Rőfös- és kézműáru keresk.	265	95,3	63.	Könyvkereskedő	153	55,0
23.	Kalapos	262	94,2	64.	Rövidáru-kereskedő	153	55,0
24.	Órás	261	93,9	65.	Fésűs	150	54,0
25.	Vízi-, száraz- és szélmalom	261	93,9	66.	Regálebérlő	150	54,0
26.	Szíjgyártó	258	92,8	67.	Tégla- és cserépgyáros	149	53,6
27.	Szűcs	254	91,4	68.	Divatárusnő	147	52,9
28.	Fakereskedő	253	91,0	69.	Dohány- és szivartőzsdé	142	51,1
29.	Kötélgyártó és raktár	253	91,0	70.	Kávéháztulajdonos	142	51,1
30.	Hentes	252	90,6	71.	Alkusz és ügynök (Gabona)	133	47,8
31.	Vaskereskedő	243	87,4	72.	Fényképész	133	47,8
32.	Takarékpénztár	240	86,3	73.	Hitelközvetkező	125	45,0
33.	Szobafestő	233	83,8	74.	Kőfaragó és kőmetsző	122	43,9
34.	Gabona-kereskedő	229	82,4	75.	Tégla- és cserépető	121	43,5
35.	Bőrkereskedő	227	81,7	76.	Kereskedelmi- és műkertész	120	43,2
36.	Könyvkötő	225	80,9	77.	Écet-gyáros	118	42,4
37.	Mézeskalácsos és viaszgyertyaöntő	224	80,6	78.	Marhakereskedő és marhahizláló	118	42,4
38.	Női szabó	224	80,6	79.	Ruhakereskedő	117	42,1
39.	Fazekas	202	72,7	80.	Bank	113	40,6
40.	Cukrász	201	72,3	81.	Kefekötő	112	40,3
41.	Építőmester és építési vállalk.	201	72,3				

A városállomány településeinek több mint 80 százalékában működött takarékpénztár, volt könyvkötő, sőt szobafestő és női szabó is. A kereskedelem színvonalát pedig vas-, gabona- és bőrkereskedő is teljesebbé tette. A városoknak legalább a kétharmad részében élvezhették a cukrász-remekeket, s a helyi könyvnyomdának köszönhetően szellemi finomságok előállítására is lehetőség

volt. De megélt itt az építési vállalkozó, a liszt- és terménykereskedő, a tímár és nyerges, de az amúgy hanyatló ágban lévő takács mester is.

A városoknak több mint a felében volt már könyvkereskedő, kárpitos és díszítő, arany- és ezüstműves, rézműves, üveges, divatáru-kereskedő, kelme- és ruhafestő, dohány- és szivartőzsde, sőt kávéház is. Gőz- és műmalom is működött, s szükség mutatkozott a gép- és mulakatos szakértelmére is. Valamivel kevesebb, mint a felényi városállományban hitelszövetkezet, illetve bank is várta üzletfeleit, s mindazok számára, akik a múlt időt egy vakuvillanás erejéig meg kívánták állítani, rendelkezésre állt a fényképész.

A faluállomány

Jóllehet, a faluállomány 12 és félezer településén mintegy háromszázötven-féle szakmát lehetett összeszámlálni, ám a községekben ezekből alig akadt mutatóba néhány. *Mindössze 19 olyan mesterség volt, amelyet a falvaknak legalább a tíz százalékában meg lehetett találni, s csupán ötvenet tesz ki azon foglalkozásoknak a száma, amelyek a községeknek legalább a két százalékában megélhetést nyújtottak művelőiknek (6. táblázat).*

6. táblázat A faluállomány legalább két százalékán jelenlévő foglalkozások

	<i>Foglalkozás</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>%</i>		<i>Foglalkozás</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>%</i>
1.	Korcsmáros	7877	62,28	26.	Kötélgyártó és raktár	615	4,86
2.	Kovács	7673	60,67	27.	Fazekas	596	4,71
3.	Szatócs	5592	44,22	28.	Dohány- és szivartőzsde	566	4,48
4.	Cipész	5229	41,35	29.	Gyógyszerész	560	4,43
5.	Vízi-, száraz- és szélmalom	5214	41,23	30.	Gabona-kereskedő	545	4,31
6.	Asztalos	4332	34,25	31.	Rőfös- és kézműáru-kereskedő	527	4,17
7.	Csizmadia	4206	33,26	32.	Gőz- és műmalom	526	4,16
8.	Mészáros	3978	31,45	33.	Marhakereskedő és marhahizláló	524	4,14
9.	Bognár	3966	31,36	34.	Bádogos	473	3,74
10.	Férfi szabó	3821	30,21	35.	Kalapos	462	3,65
11.	Ács	3187	25,20	36.	Hitelszövetkezet	439	3,47
12.	Kőműves	3020	23,88	37.	Gép- és mulakatos	428	3,38
13.	Vegyeskereskedő	2754	21,78	38.	Tímár	399	3,15
14.	Takács	2248	17,77	39.	Uradalmi állatteny. és tejgazdaság	394	3,12
15.	Fűszer- és gyarmatáru keresk.	1811	14,32	40.	Mezőgazdasági szeszfőzde	387	3,06
16.	Kádár	1786	14,12	41.	Esztergályos	334	2,64
17.	Regálebérlő	1716	13,57	42.	Gépkovács	333	2,63
18.	Vendéglős és szállodás	1521	12,03	43.	Női szabó	324	2,56
19.	Szűcs	1310	10,36	44.	Nyerges	302	2,39
20.	Lakatos	1100	8,70	45.	Órás	300	2,37
21.	Pék	1081	8,55	46.	Téglavető- és cserépégető	292	2,31
22.	Borbély és fodrász	953	7,54	47.	Bőrkereskedő	274	2,17
23.	Szíjgyártó	708	5,60	48.	Szűrszabó és gubás	263	2,08
24.	Fakereskedő	706	5,58	49.	Kőfaragó és kőmetsző	257	2,03
25.	Hentes	624	4,93	50.	Kéményseprő	253	2,00

A faluállomány településeit öt szintre bontottam (7. táblázat). Ezek nem lefelé szélesedő piramist, hanem inkább egy rombuszt formáznak. A legfelső szintet az az 546 község – a falvak 4,36%-a – jelenti, ahol 26 és 50 között van a jelenlévő különféle szakmák száma. E szint településeinek átlagos lélekszáma 3549,3 volt. E községekben élt a falvak népességének 16,%-a, s a 204.528 falusi vállalkozóknak csaknem 31%-a.

7. táblázat A faluállomány szintjei

Szakmák száma	Települések			Népesség		Jelenlévő vállalkozók	
	száma	aránya (%)	átlagos népessége	száma	aránya (%)	száma	aránya (%)
26-50	546	4,36	3549,3	1.937.945	16,59	63.190	30,90
11-25	2437	19,47	1600,2	3.899.719	33,38	82.900	40,53
4-10	5143	41,10	756,8	3.891.313	33,31	49.294	24,10
1-3	3615	28,89	471,1	1.703.208	14,58	9.144	4,47
0	773	6,18	322,8	249.573	2,14	0	0

Az ezt követő szinthez a falvak csaknem egyötöde tartozott 10 és 25 közötti mesterséggel, a falusi népesség egyharmadával és a falvakban működő önálló vállalkozók kétötödével. Az átlagos népesség 1600 fő volt.

A települések kétötödét tette ki a középső szint: legalább 4, maximum 10 jelenlévő önálló iparossal vagy kereskedővel. A falusiak egyharmada élt a községek e halmazában. A faluállományban dolgozó önálló iparúzóknak nem egészen egy-negyede talált itt megélhetést. A települések átlagos lélekszáma 756,8 fő volt.

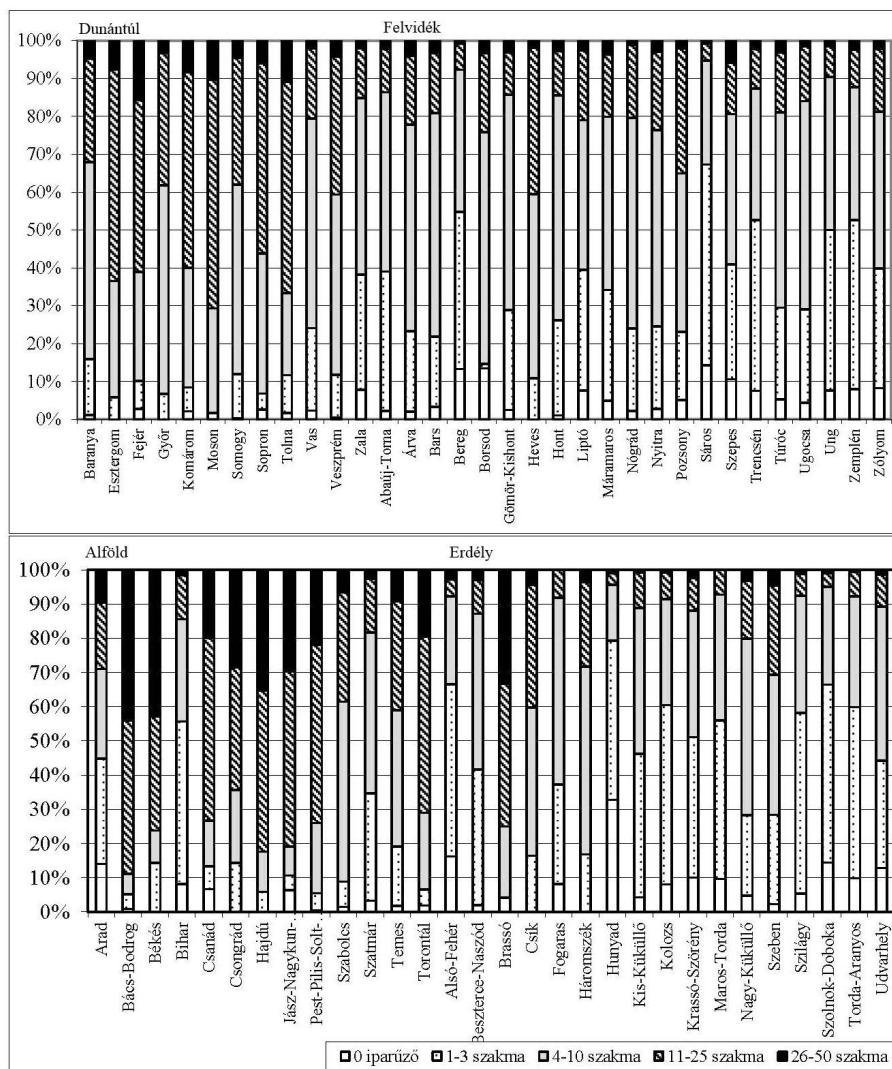
Tanulságos pillantást vetni az egyes település-szintek megyei és nagytáji megoszlására (vö. 6. ábra).

Míg a faluállomány legfelső szintjén Dunántúl az országos átlagot (4,36) éppen, hogy meghaladja, addig az Alföld csaknem háromszorosan múlja azt felül. A leggyengébb pozícióban lévő Erdély az országos átlag felét sem éri el.

A következő, a 11-25 szakmákkal rendelkező települések szintjén az átlagot (19,47) hasonlóan szárnyalja túl az Alföld és a Dunántúl, s a Felvidék is kezd ehhez közelíteni. Erdély itt sem éri el az országos átlagnak a felét sem. A legnépesebb kategória, a 4-10 iparúzóval ellátott falvak esetében kezd megfordulni az eddigi helyzet. Dunántúl ezúttal is meghaladja az átlagot (41,1), de ebben már nem az Alföld a társa, hanem a Felvidék. Erdély erősen közelít az átlaghoz. A sereghajtó: az Alföld.

Azokban a falvakban, ahol legfeljebb csupán 3 iparos vagy kereskedő tud megélni, az országos átlagot (6,18) Erdély jelentősen, a Felvidék alig haladja meg. Az Alföld kevéssel marad le ettől, ellenben a Dunántúl nem sokkal lép túl

az országos átlag felén. A településhierarchia legalsó szintjén ismét Erdélyé az első, csaknem kétszeresen szárnyalja túl az országos átlagot. A Felvidék csak némileg, az Alföld már határozottabban múlja alul ezt a szintet. A Dunántúl ezúttal már az átlag felét sem éri el. Bár a fő tendencia egyértelműnek tűnik, azonban a nagytíjakon belül is jelentős eltérések találhatók.

6. ábra A faluállomány szerkezeti megoszlása Magyarország megyéiben

A legjobb mutatókkal rendelkező Alföld megyéi közül kimagaslik Bács-Bodrog, Hajdú, Békés és Jász-Nagykun-Szolnok megye. Lényegesen gyengébb

ben teljesített viszont Arad, Bihar, Szatmár és Szabolcs. Az erdélyi régió élenjáró megyéje, Brassó még az Alföldi megyék mezőnyében is a legjobbak között lehetne. A Dunántúlon Moson, Fejér, Tolna és Esztergom tűnik ki a környezetéből. E térségből a legrosszabb eredményt – vagyis szerkezeti hátrányt – Zala könyvelheti el. A Felvidéken kedvezőbb kondícióban van Heves és Nyitra, a hátrányosabb helyzetű megyék: Sáros, Borsod és Bereg.

Még az iparosokkal és kereskedőkkel a településein leggyengébben ellátott Erdélyben is a legkedvezőtlenebb helyzetben van Hunyad, Maros-Torda, Szolnok-Doboka.

8. táblázat Az alapellátás mesterségei az 1-3 szakmával rendelkező településeken

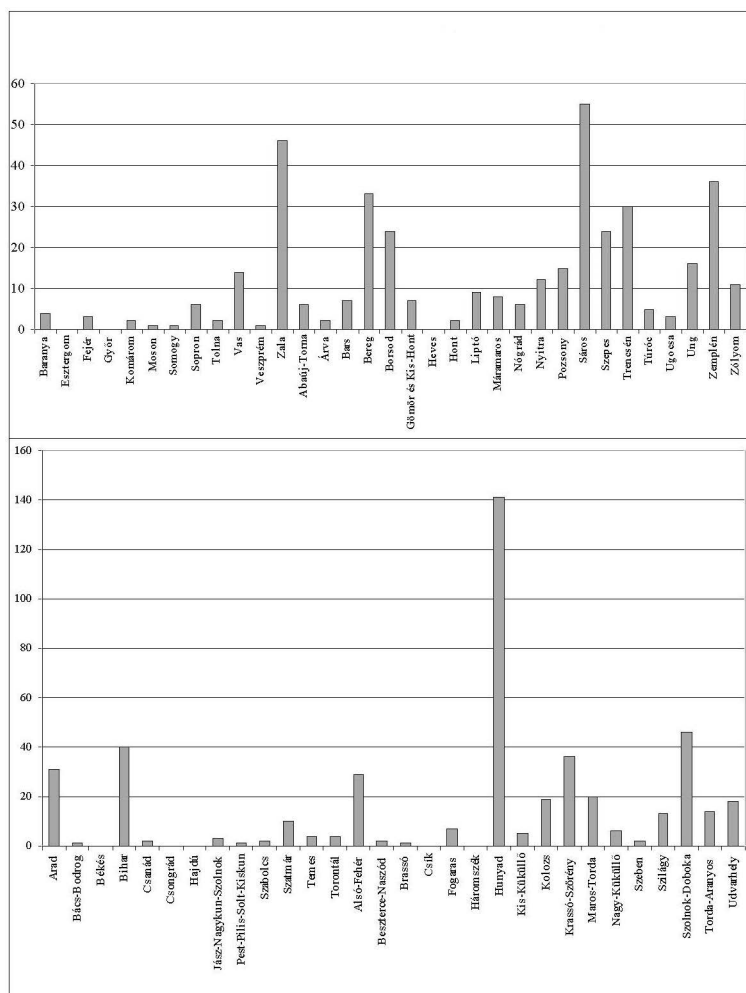
	Foglalkozás	Üzletek			Foglalkozás	Üzletek	
		szám	%			szám	%
1.	Kocsmáros	2081	28,48	17.	Szücs	60	0,82
2.	Kovács	923	12,63	18.	Uradalmi állatteny. és tejgazdaság	60	0,82
3.	Vízi-, száraz- és szélmalom	662	9,06	19.	Fűszer- és gyarmatárakereskedő	53	0,73
4.	Szatócs	614	8,40	20.	Takács	51	0,70
5.	Cipész	324	4,43	21.	Kádár	49	0,67
6.	Regálébérlő	314	4,30	22.	Marhakereskedő és marhahizláló	47	0,64
7.	Csizmadia	308	4,22	23.	Italmérő	45	0,62
8.	Asztalos	176	2,41	24.	Sókereskedő	38	0,52
9.	Ács	149	2,04	25.	Mezőgazdasági szeszfőzde	31	0,42
10.	Dohány- és szivartőzsde	145	1,98	26.	Túrógyár, sajt- és vajtermelő	29	0,40
11.	Bognár	113	1,55	27.	Fakereskedő	27	0,37
12.	Férfiszabó	113	1,55	28.	Ásványvízforrás-tulajdonos, bérlő	26	0,36
13.	Mészáros	111	1,52	29.	Fazekas	23	0,31
14.	Vegyeskereskedő	109	1,49	30.	Kőfaragó és kőmetsző	22	0,30
15.	Vendéglős és szállodás	104	1,42	31.	Pálinkamérő	21	0,29
16.	Kőműves	101	1,38				

Mivel a szerkezeti megoszlás mögött az ellátás-ellátottság különböző szintjei vannak, érdemes egy pillantást vetni a településhierarchia alsó régióira is.

A minimális ellátottsággal, legfeljebb háromféle iparúzóval rendelkezett a falvak csaknem 30 százaléka, ahol a falusiaknak csaknem 15%-a, a falusi vállalkozóknak pedig 4,5%-a lakott. E szinthez összesen 3615 község tartozott, átlagosan 471 lélekszámmal. A faluállománynak e halmazában 129 szakmában összesen 7306 vállalkozó működött, azonban csupán 31 olyan foglalkozásról beszélhetünk, amely húsznál több önálló iparúzót tudott összeszámolni a sorai-ban (8. táblázat). A településhierarchia e szintjén élő korabeli vállalkozóknak a túlnyomó többsége (6929) ebben a harmincegy szakmában dolgozott. Tanulságos, hogy a legnagyobb részük, csaknem 30 százaléuk kocsmáros volt. Messze

leszakadva követte ezt a maga 12,6 százalékos részesedésével a kovács. A 3., 4. és az 5. helyen a vízi-, száraz- vagy szélmolnár, a szatócs és a cipész állt. A többi mesterség közül figyelemre méltó, hogy a 113 férfiszabó is dolgozott az alsó szintű alapelállításban.

A településhierarchia legalsó szintjét az a faluállomány mintegy 6 százalékat kitevő 773 helység jelentette, ahol egyáltalán nem tevékenykedett sem iparos, sem kereskedő. Mintegy negyedmillió ember, a falusi népesség 2,1%-a lakott ilyen községben. A településeken átlagos lélekszáma 322 fő, vagyis gyakorlatilag aprófalvak voltak.

7. ábra Sem iparossal, sem kereskedővel nem rendelkező települések megyei megoszlása

A 7. ábra azt mutatja, hogy a megyékben hány településen voltak kénytelenek nélkülözni az iparosok és kereskedők helyi szolgáltatásait. Messze kimagaskodik e tekintetben Hunyad, de igen magas Sárosban, Zalában és Zemplénben is ezeknek a falvaknak a száma. Nyilvánvalóan a településhierarchiának e legalsó szintjén élő embereknek ugyanúgy voltak az önellátás keretein túlmutató szükségletei, igényei, csak nekik nem adatott meg, hogy ezeket helyben tudják ki-elégíteni.

Irodalom

BARABÁSI ALBERT-LÁSZLÓ

2003 *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Budapest:

BELUSZKY PÁL

1973a Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz 1900–1970. *Földrajzi Értesítő*, 22. 1. 121–142.

1973b A település-osztályozás néhány elvi-módszertani szempontja. *Földrajzi Értesítő*, XXII. évf. 4. füzet 453–466.

1990a Magyarország városhálózata 1900-ban. In: *Tér – idő – társadalom. Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek*. Szerk. Tóth József. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 92–133.

1990b A polgárosodás törékeny váza – városhálózatunk a századfordulón. (Városhierarchia–vázlat, tényképekkel). *Tér és Társadalom*, 4. 3–4. 13–56.

1999 Magyarország településföldrajza. Általános rész. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó. (Területi és Települési Kutatások, 13.) (Studia Regionum).

2000 Egy felsiker hét stációja (avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországon). In: Dövényi Zoltán (szerk.): *Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek*. Budapest, 299–326.

2003 Magyarország településföldrajza. Általános rész. 2. javított és bővített kiadás. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó. (Dialóg Campus Tankönyvek) (Dialóg Campus Szakkönyvek) (Studia Regionum) (Területi és Települési Kutatások, 13.)

BELUSZKY PÁL SZERK.

2005-2006 *Magyarország történeti földrajza I-II*. Budapest – Pécs: Dialóg Campus

BELUSZKY PÁL – GYÖRI RÓBERT

2005 *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Budapest – Pécs: Dialóg Campus

CSATÓ TAMÁS

é.n. *A belkereskedelem Magyarországon a 19-20. században*. Budapest: Aula.

SZULOVSKY JÁNOS

1994 A városiasodás mestersége. (A kéményseprőipar mint indikátor) In: *Korok, régiók, társadalmak. Tanulmányok Gyimesi Sándor 60. születésnapjára*. Szerk.: Kulcsár Árpád – Szulovszky János. Budapest, 79–104.

2000a A gazdasági címtárak forrásértéke. *Statisztikai Szemle*, 78. 7. sz. 536–549.

2000b A társadalom realizált igényvilága a 19. század utolsó harmadában Magyarországon. Térképlapok egy kutatásból. In: *Parashti múlt és jelen az ezredfordulón*. Szerk.: Cseri Miklós, Kósa László, T. Bereczki Ibolya. Szentendre, 585–618.

- 2001 A borbély- és fodrázmesterség iránti igény területi eltérései. Magyarország és Horvát-Szlavónország a 19. század utolsó harmadában. In: *Merítés. Néprajzi tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére*. Szerk.: Bali János, Jávor Kata. Budapest, 337–358.
- 2008 *Füstfaragók. A kéményseprő mesterség kultúrtörténete*. Harmadik, átdolgozott és bővített kiadás. Budapest: Plusz Könyvek.
- 2010 A fordulópontok évtizede (Az 1880-as évek Magyarországa) in: *Történelmi Szemle* 52. évf. (2010) 4. sz. 601-617.

Függelék: *A városállomány települései 1892-ben*

	<i>Város</i>	<i>Megye</i>	<i>Szalmák száma</i>
1.	Pozsony	Pozsony	243
2.	Arad	Arad	230
3.	Szeged	Csongrád	223
4.	Temesvár	Temes	211
5.	Nagyvárad	Bihar	204
6.	Debrecen	Hajdú	200
7.	Brassó	Brassó	194
8.	Kassa	Abaúj-Torna	192
9.	Sopron	Sopron	192
10.	Kolozsvár	Kolozs	190
11.	Győr	Győr	185
12.	Miskolc	Borsod	177
13.	Nagyszében	Szeben	172
14.	Pécs	Baranya	171
15.	Szabadka	Bács-Bodrog	160
16.	Újvidék	Bács-Bodrog	159
17.	Újpest	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	159
18.	Székesfehérvár	Fejér	153
19.	Baja	Bács-Bodrog	149
20.	Kecskemét	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	149
21.	Szombathely	Vas	145
22.	Zombor	Bács-Bodrog	141
23.	Eger	Heves	137
24.	Veszprém	Veszprém	137
25.	Marosvásárhely	Maros-Torda	137
26.	Versecz	Temes	137
27.	Vác	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	134
28.	Szatmárnémeti	Szatmár	133
29.	Nagy-Becskerek	Torontál	132
30.	Nyitra	Nyitra	130
31.	Nyíregyháza	Szabolcs	129
32.	Hódmezővásárhely	Csongrád	127
33.	Ungvár	Ung	126
34.	Nagyszombat	Pozsony	126
35.	Nagykanizsa	Zala	126
36.	Gyöngyös	Heves	126
37.	Pancsova	Torontál	125
38.	Pápa	Veszprém	125
39.	Békéscsaba	Békés	122
40.	Máramaros-Sziget	Máramaros	121
41.	Makó	Csanád	121
42.	Besztercebánya	Zólyom	120
43.	Szolnok	Jász-Nagykun-Szolnok	119
44.	Eperjes	Sáros	118
45.	Lugos	Krassó-Szőrény	117
46.	Kaposvár	Somogy	116
47.	Komárom	Komárom	116
48.	Besztercze	Beszterce-Naszód	113
49.	Sátoraljaújhely	Zemplén	112
50.	Nagykaroly	Szatmár	112
51.	Czegléd	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	107
52.	Oroszáza	Békés	107
53.	Munkács	Bereg	106
54.	Érsekújvár	Nyitra	106
55.	Gyula	Békés	106
56.	Mohács	Baranya	105
57.	Szarvas	Békés	105
58.	Gyulafehérvár	Alsó-Fehér	104

59.	Szentes	Csongrád	104
60.	Zenta	Bács-Bodrog	104
61.	Esztergom	Esztergom	103
62.	Nagykikinda	Torontál	103
63.	Losonc	Nógrád	102
64.	Késmárk	Szepes	101
65.	Fehértemplom	Temes	101
66.	Dés	Szolnok-Doboka	99
67.	Keszthely	Zala	99
68.	Balassagyarmat	Nógrád	96
69.	Segesvár	Nagy-Küküllő	95
70.	Fogarás	Fogarás	94
71.	Jászberény	Jász-Nagykun-Szolnok	94
72.	Beregszász	Bereg	94
73.	Szászváros	Hunyad	94
74.	Léva	Bars	93
75.	Kalocsa	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	93
76.	Kőszeg	Vas	93
77.	Nagykőrös	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	93
78.	Körmend	Vas	92
79.	Németpalánka	Bács-Bodrog	92
80.	Igló	Szepes	92
81.	Szekszárd	Tolna	92
82.	Mezőtúr	Jász-Nagykun-Szolnok	91
83.	Szászrégen	Maros-Torda	91
84.	Szigetvár	Somogy	90
85.	Rimaszombat	Gömör és Kis-Hont	90
86.	Zalaegerszeg	Zala	89
87.	Kiskunfélegyháza	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	89
88.	Vágújhely	Nyitra	89
89.	Tata	Komárom	88
90.	Zsombolya	Torontál	88
91.	Lippa	Temes	87
92.	Nagybánya	Szatmár	87
93.	Óbecse	Bács-Bodrog	86
94.	Zsolna	Trencsén	86
95.	Selmecz- és Bélabánya	Hont	85
96.	Galgóc	Nyitra	85
97.	Újverbász	Bács-Bodrog	83
98.	Apatin	Bács-Bodrog	83
99.	Bártfa	Sáros	83
100.	Dunaföldvár	Tolna	83
101.	Paks	Tolna	83
102.	Székelyudvarhely	Udvarhely	83
103.	Torda	Torda-Aranyos	82
104.	Zilah	Szilággy	82
105.	Szilágyosmlyó	Szilággy	82
106.	Siklós	Baranya	82
107.	Bonyhád	Tolna	82
108.	Medgyes	Nagy-Küküllő	82
109.	Szamosújvár	Szolnok-Doboka	81
110.	Kula	Bács-Bodrog	81
111.	Békés	Békés	81
112.	Nagyszentmiklós	Torontál	81
113.	Kisvárd	Szabolcs	81
114.	Trencsén	Trencsén	81
115.	Dunaszerdahely	Pozsony	80
116.	Kisújszállás	Jász-Nagykun-Szolnok	80
117.	Nagyenyed	Alsó-Fehér	80
118.	Szered	Pozsony	79
119.	Nagyszalonta	Bihar	78
120.	Karcag	Jász-Nagykun-Szolnok	78

121.	Moson	Moson	77
122.	Ipolyság	Hont	77
123.	Kiskunhalas	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	77
124.	Holics	Nyitra	76
125.	Ada	Bács-Bodrog	76
126.	Sepsiszentgyörgy	Háromszék	76
127.	Soroksár	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	76
128.	Verbó	Nyitra	75
129.	Győrsziget	Győr	75
130.	Szenicz	Nyitra	75
131.	Lőcse	Szepes	75
132.	Magyarkanizsa	Bács-Bodrog	75
133.	Nagytapolcsány	Nyitra	75
134.	Csorna	Sopron	75
135.	Tokaj	Zemplén	74
136.	Rózsashegy	Liptó	74
137.	Karánsebes	Krassó-Szörény	74
138.	Sümeg	Zala	74
139.	Csongrád	Csongrád	73
140.	Kismarton	Sopron	73
141.	Kapuvár	Sopron	73
142.	Homonna	Zemplén	73
143.	Csáktornya	Zala	73
144.	Tapolca	Zala	73
145.	Nagy Mihály	Zemplén	72
146.	Körmöcbánya	Bars	72
147.	Bácstopolya	Bács-Bodrog	72
148.	Szászsebes	Szeben	71
149.	Detta	Temes	71
150.	Huszt	Máramaros	71
151.	Bicske	Fejér	71
152.	Bezdn	Bács-Bodrog	70
153.	Csákovár	Temes	70
154.	Mező-Berény	Békés	70
155.	Sárvár	Vas	70
156.	Oraviczabánya	Krassó-Szörény	70
157.	Rozsnyó	Gömör és Kis-Hont	70
158.	Monor	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	69
159.	Margita	Bihar	69
160.	Liptószentmiklós	Liptó	69
161.	Orsova	Krassó-Szörény	69
162.	Abony	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	69
163.	Marcali	Somogy	68
164.	Magyaróvár	Moson	68
165.	Törökbecse	Torontál	68
166.	Gyoma	Békés	68
167.	Mór	Fejér	67
168.	Tolna	Tolna	67
169.	Kézdivásárhely	Háromszék	67
170.	Déva	Hunyad	67
171.	Várpalota	Veszprém	67
172.	Berettyóújfalu	Bihar	67
173.	Pásztó	Heves	66
174.	Szempcz	Pozsony	66
175.	Hajdúnánás	Hajdú	66
176.	Zólyom	Zólyom	66
177.	Tóváros	Komárom	66
178.	Devecser	Veszprém	66
179.	Kiskőrös	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	65
180.	Abaúj-Szántó	Abaúj-Torna	65
181.	Battonya	Csanád	65
182.	Cservenka	Bács-Bodrog	65

183.	Török-Szent-Miklós	Jász-Nagykun-Szolnok	65
184.	Perjámos	Torontál	65
185.	Salgótarján	Nógrád	65
186.	Kun-Szent-Márton	Jász-Nagykun-Szolnok	64
187.	Nyírbátor	Szabolcs	64
188.	Nagy-Lak	Csanád	64
189.	Nagymarton	Sopron	64
190.	Bazin	Pozsony	64
191.	Pankota	Arad	64
192.	Nagy-Atád	Somogy	64
193.	Felső-Őr	Vas	63
194.	Hajdúböszörmény	Hajdú	63
195.	Nagy-Bittse	Trencsén	62
196.	Bán	Trencsén	62
197.	Belényes	Bihar	62
198.	Hódáság	Bács-Bodrog	62
199.	Sárospatak	Zemplén	62
200.	Bácsszenttamás	Bács-Bodrog	62
201.	Tisza-Füred	Heves	61
202.	Tasnád	Szilágy	61
203.	Nagyszőlős	Ugocsa	61
204.	Zala-Szent-Grót	Zala	61
205.	Barcs	Somogy	61
206.	Nezsider	Moson	60
207.	Aranyosmarót	Bars	60
208.	Pinkafő	Vas	60
209.	Hőgyész	Tolna	60
210.	Magyar-Pécska	Arad	60
211.	Dombóvár	Tolna	60
212.	Mátészalka	Szatmár	60
213.	Szakolcza	Nyitra	60
214.	Malaczká	Pozsony	60
215.	Szentendre	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	59
216.	Jánosház	Vas	59
217.	Privigye	Nyitra	59
218.	Rohonc	Vas	59
219.	Somorja	Pozsony	58
220.	Bánffyahunyad	Kolozs	58
221.	Szepes-Váralja	Szepes	58
222.	Gálszécs	Zemplén	57
223.	Szikszó	Abaúj-Torna	57
224.	Kunszentmiklós	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	57
225.	Tót-Komlós	Békés	57
226.	Tab	Somogy	57
227.	Püspök-Ladány	Hajdú	57
228.	Ó-Szívác	Bács-Bodrog	57
229.	Aszód	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	57
230.	Szentgotthárd	Vas	57
231.	Német-Bogsán	Krassó-Szörény	57
232.	Mokrin	Torontál	57
233.	Mező-Csát	Borsod	57
234.	Mágocs	Baranya	56
235.	Abrudbánya	Alsó-Fehér	56
236.	Szerencs	Zemplén	56
237.	Székelyhíd	Bihar	56
238.	Putnok	Gömör és Kis-Hont	56
239.	Zsámbék	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	56
240.	Er-Mihályfalva	Bihar	56
241.	Kis-Bér	Komárom	56
242.	Bátaszék	Tolna	56
243.	Esztergom-Szent-Tamás	Esztergom	56
244.	Galánta	Pozsony	56

245.	Sasvár	Nyitra	55
246.	Szeghalom	Békés	55
247.	Hatvan	Heves	55
248.	Hajdúszoboszló	Hajdú	55
249.	Kisszeben	Sáros	55
250.	Túróc-Szent-Márton	Túróc	54
251.	Újrad	Temes	54
252.	Gyergyószentmiklós	Csik	54
253.	Szécsény	Nógrád	54
254.	Jász-Apáti	Jász-Nagykun-Szolnok	54
255.	Kunhegyes	Jász-Nagykun-Szolnok	54
256.	Mezőkövesd	Borsod	54
257.	Bácsalmás	Bács-Bodrog	53
258.	Kispest	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	53
259.	Heves	Heves	53
260.	Turkeve	Jász-Nagykun-Szolnok	53
261.	Csurgó	Somogy	53
262.	Buziás	Temes	53
263.	Modor	Pozsony	53
264.	Derecske	Bihar	53
265.	Bajmok	Bács-Bodrog	52
266.	Alsó-Lendva	Zala	52
267.	Breznóbánya	Zólyom	52
268.	Duna-Pataj	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	51
269.	Mindszent	Csongrád	51
270.	Sarkad	Bihar	51
271.	Miava	Nyitra	51
272.	Nagykárolyfalva	Temes	51
273.	Erzsébetváros	Kis-Küküllő	51
274.	Tisza-Ujlak	Ugocsa	51
275.	Gödöllő	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	51
276.	Ráckeve	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	51
277.	Körös-Ladány	Békés	51
278.	Szerb-Módos	Torontál	51

Tartalom

FRISNYÁK SÁNDOR – CSÜLLÖG GÁBOR –TAMÁS LÁSZLÓ A Kárpát-medence tájhasználat a 16-17. században	1
HAJDÚ ZOLTÁN Az európai és a magyar politikai tér átrendeződésének történeti földrajzi összefüggései, 1950-1935 (Halász Albert (1890-1945) úttörő tevékenysége).....	13
NAGY MIKLÓS MIHÁLY Településrendszer a magyar hadtörténelemben	20
FRISNYÁK SÁNDOR Adalékok a Bácska történeti földrajzához (A tájhasználat történelmi szakaszai a honfoglalás korától 1920-ig).....	32
KÓKAI SÁNDOR Az örmények szerepe a Bánságban (1718-1918).....	45
SÜLI-ZAKAR ISTVÁN – SZILÁGYI FERENC Etnikai csere a partiumi megyeszékhelyeken (Nagyvárad, Szatmárnémeti, Zilah)	58
VIGA GYULA Néhány megjegyzés vándorokról és vándorlásokról	83
BOROS LÁSZLÓ A trianoni békediktátum által elcsatolt területek néhány nagyobb városának etnikai és vallási összetétele az 1910-es statisztikai népszámlálás alapján.....	96
SZULOVSZKY JÁNOS A társadalmi munkamegosztás és a településhierarchia szintjei Magyarországon a 19. század utolsó harmadában	108
BECSEI JÓZSEF Szentendre településtörténeti fejlődése.....	132
GULYÁS LÁSZLÓ A magyar revízió földrajzi érvrendszerének első nyilvános megjelenése: Apponyi Albert 1920. Január 16-i beszéde.....	151
NAGY MIKLÓS MIHÁLY Szeljegyzet a szigetvári történeti földrajzi kutatásokhoz	165